

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-1-65-13>

УДК 37.013.46

Данік Н.А.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
імені Тараса Шевченка

МЕТОДИ НАВЧАННЯ В ПОЛЬСЬКИХ ГІМНАЗІЯХ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті досліджено методи навчання у польських гімназіях Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. Розглянуто діяльність провідних педагогів того часу Я.-С. Бистроня, М. Макуха, Б. Заклинського, Іванни та Дениса Петрівих. У дослідженні виокремлено найновіші методи, прийоми, форми і засоби навчання, поєднання різних методів навчання, які пропонувалися даними авторами. Також систематизуються відомості про різні види письмових вправ та зміст розмов з учнями відповідно до програм.

Ключові слова: українські гімназії, Галичина, методи навчання, прийоми, форми.

Danik Nadiia

Taras Shevchenko Regional
Humanitarian-Pedagogical Academy of Kremenets

METHODS OF EDUCATION IN POLISH GYMNASIUMS OF GALICIA AT THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Summary. The article explores the methods of teaching in the Polish gymnasiums of Galicia at the end of the XIX – beginning of the XX century. The works of the leading teachers of the time Y.-S. Bystronya, M. Makuh, B. Zaklinsky, Ivanna and Denis Petriv are analyzed in the article. The research identifies the latest methods, techniques, forms and means of learning, a combination of different teaching methods, which were proposed by the authors. Also, information about different types of writing exercises and the content of conversations with students in accordance with the programs are systematized.

Keywords: Ukrainian gymnasium, Galicia, methods of training, techniques, forms.

Постановка проблеми. Питання становлення методів навчання в польських гімназіях Галичини набувало великого значення на початку ХХ століття. Розвиток теорії й практики навчання в українських школах Галичини відбувався на початку минулого століття в дуже складних і суперечливих умовах. Піднесення політичної активності та національної самосвідомості українців Галичини, боротьба за національні та політичні свободи, зростання потреби в національних кваліфікованих кадрах викликали масовий рух за створення українського шкільництва. Існувало тверде переконання, що розвиток української школи є запорукою успішного вирішення національного відродження.

Тема історії шкільництва Галичини привертає увагу Б. Ступарика, Ж. Ковби. Предметом дослідження П. Маланюк, М. Барни, І. Гавришчака є процеси становлення та розвитку навчальних закладів різних типів, проте питання методів навчання в польських гімназіях Галичини даного періоду не було предметом окремого наукового висвітлення, що й зумовило вибір теми та актуальність нашої розвідки.

Мета та завдання статті. Мета статті полягає у дослідженні методів навчання у польських гімназіях Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття, виствітленні та аналізі діяльності педагогів.

Оскільки в утравістичних школах на території Західної України мова навчання останній раз була визначена у 1930 р., відповідно зміни могли настати не раніше 1937 р., але насправді вони не відбулися ні в 1937 р., ні пізніше. Уже 20 лютого 1936 р. Комітет у справах національностей при Раді Міністрів Польщі ухвалив рішення, де рішуче заявив, що «з уваги на необхід-

ність забезпечити локальні інтереси польської меншини», про скасування утравістичних шкіл не може бути й мови. Більше того, наприкінці 1930-х років санаційний уряд почав розцінювати двомовні школи, як систему, що вже себе вичерпала і перетворилася на гальмо для подальшої, інтенсивнішої колонізації українського населення. У зв'язку з цим йшлося про перегляд і скасування шкільного закону від 31 липня 1924 р. про запровадження утравістичних шкіл як етапу до загальної колонізації всієї шкільної освіти. Саме тому й відбувалася остаточна ліквідація решток українського шкільництва. Так, з 1926–1927 по 1936–1937 навчальні роки кількість освітніх шкіл, розташованих на території трьох воеводств Західної України – Львівському, Станіславському та Тернопільському, зменшилася майже у два рази. На 1930–1931 рр. у сільській місцевості Західної України з 3348,9 тисяч дітей української національності в польських школах навчалися 56,7 тис., в утравістичних – 250,8 тис. і в українських – 77,1 тис. У містах з 31,2 тис. дітей української національності в польських школах навчалось 22,5 тис., в утравістичних – 6,6 тис. і в українських – 2,1 тис.

Таким чином кількість дітей української національності, що навчалися в українських школах, зменшилась на 36,5 тис. у 1936–1937 навчальному році порівняно з 1931–1932 навчальним роком [31]. Згідно з реформою освіти 1932 р., у Польщі було запроваджено триступеневу систему початкових шкіл. Школа першого ступеня – чотирикласна, другого – шестикласна і третього – семикласна. У 1938–1939 навчальному році з 5 тисяч загальноосвітніх шкіл на території Львівського, Станіславського і Тернопільського

воеводства 3,4 тис. були першого ступеня (давали дітям лише елементарні знання) і в них навчалось 39% всіх дітей шкільного віку. У школах другого ступеня навчалось 23,4% дітей, а третього – 37,6%. На Волині в 1922–1923 навчальному році функціонувало близько 400 українських шкіл, а вже 1932–1933 рр. – тільки чотири [24].

Як відомо, основними методами дослідження в експериментальній педагогіці початку століття вважалися довготривалі спостереження педагогічного процесу, експеримент, вивчення дитячих робіт. У центрі уваги даного напрямку педагогіки знаходилося вивчення дитини, а не питання її навчання. У той же час представники експериментальної педагогіки недооцінювали щоденної практичної навчально-виховної роботи як джерела даних про дітей. Базуючись на відомостях, отриманих методом тестів, вони намагалися довести різні ступені обдарованості дітей.

Варто зазначити, що для міжвоєнного періоду Польщі було характерне поширення педології – науки про дитину. Це було зумовлене проникненням у психологію і педагогіку еволюційних ідей, розвитком прикладних галузей психології та експериментальної психології [43, с. 328–334]. Роллю соціальної школи є підготовка зростаючого людського матеріалу до соціального життя, а, отже, для раціонального збільшення сприятливих умов життя тих, хто до неї прийдуть [38, с. 5]. У самому процесі вибору школи можемо виділити декілька факторів, а, отже, різноманітність людських колективів.

У своїх дослідженнях над школою й управлінням відомий польський вчений-етнолог Ян Станіслав Бистронь називає два види відбору: 1) дошкільний відбір, який формує відбір учнів до шкіл, а також 2) внутрішньошкільний відбір, підбір якого школа проводить у власному колі. Також можемо говорити про селекцію і класи, які є, насамперед, селекцією народження, а це, на думку Бистроня, залежить від різних соціальних факторів, соціального відбору та є умовою соціальної групи і концепцією її сучасної ідеології. Як вважав автор, цей другий вид внутрішньошкільного відбору відноситься як до навколишнього середовища учнів, так і до вчителів. Учитель, оцінюючи прогрес, визначає, чи відповідає він соціальним вимогам, необхідним для нормальної роботи в локальному середовищі або для відбору матеріалу людини для вищих соціальних ситуацій. Такі педагогічні дії вчителя ведуть до високого соціального статусу учня.

Слід зазначити, що цей вид відбору всередині школи повинен бути також у середовищі вчителів, які розуміють навчання як заняття «побічного ефекту» та учнів розглядають як своїх помічників, або ж ставляться до педагогічної діяльності як прояву педагогічної любові, або керуються ідеологічними та матеріальними міркуваннями, легкістю отримання наступних ступенів в стратифікаційній ієрархії. Соціальний відбір говорить нам не тільки про складність самого процесу виховання, але також дозволяє зміцнити себе в переконанні, що «немає поганих учнів, є лише погані школи, [...] якщо ми говоримо про людину, що вона – поганий учень, це означає лише, що він знаходиться в школі для нього непридатній і що слід знайти для нього школу, пристосовану

до його індивідуальності» [44, с. 18]. Соціальний відбір має важливе значення для суспільства і його буття, отже, повинні бути збережені всі єдині критерії класифікації. Проводитися він повинен під наглядом екзаменаційної комісії, яка виносить свої рішення колегіально, будучи соціально-неупередженою та надійною одночасно.

Процес соціально-культурних змін, у тому числі й економічних перетворень, наслідком яких є порушення певних традиційних форм поведінки і виробленої стратегії, щоб впоратися з новою «improderabilna» реальністю, призводить також до зміни функції школи як тієї, яка готувала своїх вихованців для заняття певної ситуації як соціальної, так і професійної [38, с. 33]. Як пише Бистронь: «Ми бачимо дедалі ясніше, що відсівна ідея школи як лише навчальної; у зв'язку з цим все менше і менше має значення постулат надання кожному можливості навчання у відповідності з його здібностями. На місці вимог, теоретичних та індивідуальних стають практичні та соціальні ідеали – не людина всебічно розвиває природні здібності, а людина займає певне місце в суспільстві, яке дозволяє їй добру роботу для суспільного блага» [...]. Зміна не стосується самого відбору «людського матеріалу», але і роботи з ним. Спроби створення нової якості роботи вимагають створення нового типу школи, нового типу учня.

Створення школи породжує також адаптацію її організації до вимог суспільства, часу і простору, в якому знаходиться. У зв'язку з цим ще один постулат Бистроня – це раціоналізація шкільної мережі, яка не має обмежувати себе виключно для шкіл: «Суспільство має право вимагати, щоб його гроші на шкільні потреби були використані як краще всього підходить» [41, с. 936]. Ці ідеї стали побудженням для створення єдиної системи дислокації шкіл, яка була розроблена для усієї держави. На думку Бистроня, «дуже чітко слід усвідомити той факт, що зміни в педагогічній ідеології не проводять через внутрішню модернізацію шкільної системи, не впливають із практики; вони приходять ззовні, найчастіше – з сильним опором традиціоналістів. Система навчання не є чимось самостійним, існуючим самим по собі. Немає педагогіки для педагогіки, немає мети виховання, яке б не виникало через більш узагальнені, світоглядні принципи, [...] якщо, наприклад, релігійний світогляд визнає деякі дуже важливі речі, а іншим не надає значення, це само собою зрозуміло, що ідеологія виховання повинна буде ці значення приймати або відхиляти [...]. Якщо світогляд є єдино-визнаним через яку-небудь соціальну групу, це послідовно входить в усі сфери життя, оскільки шкільне життя, як і політичне, економічне, соціальне, сімейне і т. д. повинно базуватися в кінцевому підсумку на тій же релігійній основі; коли світогляд схильний до нестабільності, то в окремих областях ці залежності можуть послабитися, що є яскравим, невід'ємним явищем ідеологічної кризи» [41].

Увесь проект реконструкції школи, зміна її значення й соціальна адаптація до навколишнього світу мав на меті, на думку Яна Станіслава Бистроня, створення виховного середовища, яке сприяло б не тільки самостійності в мисленні, а й соціальній дії, як в теорії, так і на практиці.

Аналізуючи вищезазначені припущення, зауважуємо, що школа вписується в «план реконструкції соціальної», який має на меті «[...] не тільки навчання учнів, але й їх «систематизацію» в суспільстві [41]. В ідеалі у школі має бути людина не тільки всебічно освічена, але й така, що займе певне місце в суспільстві та працюватиме для суспільного блага.

Галицькі науковці наголошували на необхідності враховувати у шкільній практиці досягнення світової психолого-педагогічної та дидактичної науки. У 1929 році М. Макух писав: «Треба позбутися давніх форм і методів у навчанні, бо, правду сказавши, ми все ще такі глупі й німі на ті великі кличі, що лунають здовж і поперек через цілу земську кулю» [20].

На початку 20-х років процес навчання розглядався як взаємодія учителя й учня. У ньому великого значення надавалося змісту навчання. Проте, які не були б навчальні плани, програми, підручники, вони залишались нейтральними, якщо педагог не знайшов шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів. Як стверджував Б. Заклинський, «успіх досягається не кількістю пройдених статей, а їх якістю і ступенем споживання вкладеного матеріалу» [15, с. 31].

У 20-30-ті роки у педагогічних часописах та окремих виданнях з'являється значна кількість матеріалів методичного спрямування. Відчувалася нагальна потреба, враховуючи досягнення психолого-педагогічної, філософської, соціологічної наук, дати вчителям хоча б основи методики навчання. Тому з'являються підручники, які складаються з двох частин: одна була призначена для учнів, а в другій містилися методичні рекомендації для вчителів. Наприклад, у читанці Б.Заклинського «Писанка» (Косів, 1919) у рекомендаціях для вчителів чітко проглядається використання різних методів навчання (аналітичного та синтетичного). Автор запропонував також перелік різних видів письмових вправ [16].

Методичного спрямування була робота, яку Іванна Петрів написала разом зі своїм чоловіком – відомим учителем, а пізніше управителем народної школи ім. Маркіяна Шашкевича у Львові, – Денисом Петрівим. Йдеться про методичний підручник для вчителів: «Зразкові лекції природи в III класі в 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-ми класових вселюдних школах» [26]. У цьому посібнику розроблено зміст розмов з учнями відповідно до програм з природознавства. Рецензенти схвально відгукнулися на це видання [4]. Корисною для вчителів української мови була і книжка відомого галицького педагога, методиста, журналіста Богдана Заклинського «Методика усного і письмального стилю для всіх шкіл» [14], де особливої уваги заслуговують практичні вказівки для вчителів та збірка «сталевих задач». Проблемам вивчення мови й навчання дітей правильної мови була присвячена збірка методичних порад вправ Іванні Петрів «Діти говорять: наука мови й мови» [29].

У 1933 р. була випущена брошура д-ра Ю. Сальоні «Нарис методики рідної мови» (спочатку її текст був надрукований на сторінках часопису «Українська Школа») [30]. Вчений присвятив свою працю проблемам вдосконалення методики викладання української мови.

Метод («метода»), на думку відомого педагога Д. Петріва, є основою навчання [28]. «Під поняттям метода, – писав В. Бенъ, – розуміємо порядок, в якому відбувається навчання і спосіб навчання (хід і форма). Інакше кажучи, метою називаємо планову і доцільну працю учителя, спертую на логічне і як слід продумане заложення» [5]. Всі компоненти процесу навчання мали бути тісно пов'язані. «Кожноденний стан освітньої праці залежить, – зазначав Михайло Галушинський, – від всіх чинників, які покликані до праці на сій ділянці» [10; 11].

У 20-ті роки ХХ ст., коли так загострилася боротьба проти книжного і вербального навчання та посилювалися вимоги щодо розвитку самостійності учнів, значного розвитку одержали евристичне і пошукове навчання. Цим пояснюється увага до лабораторних робіт і ручної праці. Згідно з цією методикою, вводилися нові способи навчання, які наближували його до життя. «Виклад і питання усе є тут привілеєм учителя, як дотепер частіше це було правом ученика. Понад усім царить тут лабораторійна форма... Займаючий виклад, виразна праця, самостійність, радість і бадьорість» [21, ч. 10; 22].

Щоправда, дослідницький метод мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, діти включались у різні види діяльності, а з іншого, нерідко втрачалась наукова основа процесу навчання. У міжвоєнну добу поширеною у шкільній практиці була так звана дальтонівська метода, яка на радянській території отримала назву «Дальтон-план» [1]. Один із вчителів Галичини на сторінках часопису «Шлях виховання й навчання» писав, що «дальтонівська система належить нині до найпопулярніших методів у шкільному навчанні. Він поширений по всьому світі» [12]. Далі зазначалося, що через використання цього методу можна «оновити нашу школу, розбудити творчі сили учня і привчити його орієнтуватися критично в явищах та самостійно працювати» [12]. Основними принципами Дальтон-плану, як писав С. Сірополко, були: «1) свобода; 2) взаємна допомога та взаємодія серед колективу; 3) відповідність зусилля бажаному досягненню, – інакше, економізація часу» [34].

На початку 30-х років у школах впроваджувались нові методи навчання, які ґрунтувалися на психологічних особливостях учнів. В основному відбувся перехід від дедуктивних до індуктивних методів навчання. Складалася нова методика викладання на основі кореляції знань з різних предметів. Цікавою з цієї точки зору є стаття Ю. Богачевського «Про можливість кореляції при навчанні математики та фізики». Під кореляцією автор розуміє «зв'язок поміж одним предметом та другим предметом чи другими ділянками знання. Ціллю от такого навчання є: дати менш-більш заокруглений світогляд та показати, що такий то предмет – це не є щось відірване, а навпаки, що в'яжеться з іншими ділянками знання та життя». Так, на думку Ю. Богачевського, при вивченні фізики важлива не тільки кореляція з математикою, але й з історією, географією (особливо при розгляді питань метеорології) та ін. [7]. Ідею кореляції пропагував М. Терлецький [33], а в початковому навчанні – М. Божиковський [8]. Кореляція відбувалася, зокрема при використанні дальтонівського методу.

Повноправним ставав дискусійний метод навчання. «Саме реальні науки, – писав О. Макарушка, – введені уміло гевристичною методою, поєднані подати дітям відповідне формальне й матеріальне образання» [20].

Використання цього методу вимагало принципової уваги до стилю спілкування в народній школі. Саме стиль ставав основою нових способів навчання при викладанні найрізноманітніших предметів. Тому, на думку багатьох авторів, слід приділяти більше уваги на уроках рідної мови розвитку стилю спілкування, бо він є «часткою науки рідної мови, її цвітом і вінцем». Як писав А. Домбровський, навчити дітей стилю мовлення і спілкування можна способами порівняння, узагальнення, логічним обґрунтуванням своїх думок за допомогою логічного оформлення мислення [14].

У 20-30-ті роки в галицьких школах широко використовувалися методи стимулювання навчально-пізнавальної діяльності школярів. Особливо сприяли розвитку інтересу до навчання включення учнів до рольової гри та створення в природних умовах штучних ситуацій. Такою, наприклад, була рольова гра при вивченні рахунків у народних школах. «Забава в склеп» була прикладом життєвої «конкрети»: тут і важення, і вимірювання, і встановлення відповідних відносин між учнями – все це відбувалося в природній обстановці. Проте іноді вчителеві необхідно було самому створити умови для відповідної гри. Так, при вивченні рахунку до 10 вчитель приносив у клас палички і пропонував пов'язати їх у в'язанки по 10, мотивуючи це відсутністю в ньо-

го часу, аби це зробити йому самому, а палички, як пояснив він учням, дуже потрібні йому для роботи в іншому класі. Діти самостійно старалися без помилок виконати прохання свого вчителя, бо цим вони допомагали своєму наставнику [27].

Основною формою навчання в школах Галичини була лекція (сьогодні ми кажемо: урок), елементами якого виступали: організаційний момент, подача і закріплення нового матеріалу, перевірка знань, умінь учнів, домашнє завдання. Ці загальні положення були конкретизовані у статті Я. Мацюка «Будова лекції». Він зазначав, що лекція повинна бути зв'язана з попередньою темою і має складатися з так званих «методичних одиниць». На кожній лекції повинен бути комплекс психологічних процесів («розбудження аперцепційної маси, присвоєння нових виображень, усистемізування їх, абстрагування, узагальнення, приновлення»), дидактичних моментів («встановлення мети й приготування або вступне обговорення; подання нового матеріалу; пов'язання виображень; збирання й упорядкування матеріалу понять; приновлення засвоєного загального знання») [23].

Отже, у міжвоєнний період галицькі дидакти, намагаючись надати пряму допомогу широкому колу українських вчителів, постійно розробляли методики викладання окремих предметів. Вони старалися використати різноманітні найновіші методи, прийоми, форми і засоби навчання, поєднання різних методів навчання, наприклад, аналітичного та синтетичного. Авторами також пропонувалися різні види письмових вправ та зміст розмов з учнями відповідно до програм.

Список літератури:

- 13 практики Дальтон-плану в українській школі: збірник статей [за ред. А. Срібного]. – Харків: Держ. вид. України, 1930. – 89 с.
- Базник М. Дещо про педологію / М. Базник // УС. – 1922. – 4.10. – С. 8-10; Ч. 11-12. – С. 3-4.
- Базник М. Кіно на послугах шкільного навчання / М. Базник // ШВН. – 1928. – № 5-6. – С. 4-8.
- Барбіна Є. Формування педагогічної майстерності в системі безперервної педагогічної освіти / Є. Барбіна : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1998. – 36 с.
- Бень В. Що важніше: метода чи вислід праці / В. Бень // УС. – 1938. – 4.3. – С. 24.
- Біленький Я. Навчання української мови в середній школі / Я. Біленький // УШ. – 1934. – Річник XIX. – С. 15-42.
- Богачевський Ю. Про можливість кореляції при навчанні математики і фізики / Ю. Богачевський // РШ. – 1936. – 4.18. – С. 262-263.
- Божиковський М. Рец. на кн.: І. Петрів, Д. Петрів. Зразкові лекції природи в III класі в 1, 2, 3, 4, 5, 6 і 7-ми класових вселюдних школах, зладжені згідно з міністеріальною програмою: підручник для учителів // Учитель. – 1925. – Т. 2. – С. 158-159.
- Божиковський М. Синтетично-аналітична метода в початковій навчанні рахунків / М. Божиковський // Учитель. – 1925. – Т. 2. – С. 104-112.
- Галущинський М. Світляні образи на послугах освіти / М. Галущинський // Народня Просвіта. – 1925. – 4.6. – С. 92-93.
- Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
- Дальтон-план // ШВН. – 1928. – 4.7-9. – С. 18-19.
- Дович А. Галицьке шкільництво під національним оглядом / А. Дович // Учительське слово. – 1914. – Ч. 22. – С. 33-34.
- Домбровський Ю.А. Наука стилю в народній школі / Ю.А. Домбровський // ШВН. – 1928. – 4.4. – С. 5-9.
- Заклинський Б. Методика усного і письменного стилю для всіх шкіл / Б. Заклинський // Додаток: збірка практичних задач. – Львів: накл. Матвійчука, 1929. – 192 с.
- Заклинський Б. Писанка. Читанка для II кл. / Б. Заклинський. – Косів, 1919. – 31 с.
- Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. Ковба. – Дрогобич, 1993. – 128 с.
- Кузьмович В. Польська освітня політика / В. Кузьмович // РШ. – 1936. – 4.3. – С. 36-38.
- Лозинський М. Українська школа в Галичині / М. Лозинський. – Львів, 1912. – 325 с.
- Макарушка О. Перебудова середньої школи / О. Макарушка // УШ. – 1928. – 4.4. – С. 3-14.
- Макух М. Становище вчителя в питаннях традиційного і реформістичного руху в вихованні й освіті / М. Макух // ШВН. – 1929. – 4.10. – С. 21-24; 4.12. – С. 12-17.
- Маланюк П.М. Освітні тенденції та виховні ідеали просвітницьких сподвижників Галичини / П.М. Маланюк. – Тернопіль, 2000. – 160 с.

23. Мацюк Я. Будова лекції / Я. Мацюк // ШВН. – 1930. – 4.9. – С. 305-309; 4.10. – С. 337-342.
24. Огляд шкільництва. Шкільництво на українських землях під Польщею // Учитель. – 1923. – 23 вересня. – С. 12-13.
25. Педагогіка. Посібник для педагогічних вищих шкіл / [за ред. С.Х. Чавдарова]. – К.: Рад. школа, 1941. – 592 с.
26. Петрів Д., Петрова І. Зразкові лекції природи в III класі в 1, 2, 3, 4, 5, 6 і 7-ми класових вселюдних школах, зладжені згідно з міністеріальною програмою : підручник для учителів / Д. Петрів, І. Петріва. – Львів: накл. автора, 1925. – 62 с.
27. Петрів І. Конкрети до науки рахунків у народній школі / І. Петрів // ШВН. – 1932. – Кн. 4. – С. 218-225.
28. Петрів Д. Основи навчання // ШВН. – 1928. – Ч. 1. – С. 13-15.
29. Петрова І. Діти говорять : наука мови й вимови / І. Петрова // Методика й шкільна практика. Додаток до ШВН. – 1936. – 4.1. – С. 6-11; 4.2. – С. 23-31; 4.3. – С. 33-36; 4.4. – С. 41-50; 4.6. – С. 57-64.
30. Сальоні Ю. Нарис методики української мови / Ю. Сальоні // УШ. – 1933. – 4.3-5. – С. 47-52; 4.6-7. – С. 87-105; 4.8-9. – С. 139-153.
31. Сливка Ю.Ю. Західна Україна політиці польської та української буржуазії (1920-1939) / Ю.Ю. Сливка. – К., 1985. – С. 174-177.
32. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
33. Терлецький М. Кореляція в навчанні / М. Терлецький // УШ. – 1937. – 4.4. – С. 64-65.
34. Терлецький М. Навчання історії Сходу і Греції в зв'язку з новітніми дослідженнями і розкопками / М. Терлецький // УШ. – 1928. – 4.1-4. – С. 16-25.
35. Франко І. Поляки і русини / І. Франко // Зібрання творів : в 50 т. – К., 1986. – Т. 45. Кн. 2. – 2005. – 317 с.
36. Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи», 1881-1931 / Л. Ясінчук. – Львів: Рідна школа, 1931. – 176 с.
37. Bystroń J.S. Rola społeczna szkoły, „Ruch Pedagogiczny” / J.S. Bystroń. – 1933. – nr 1. – S. 5.
38. Bystroń J.S. Stypendja, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” / J.S. Bystroń. – 1930. – 253 s.
39. Bystroń J.S. Uspołecznienie szkoły i inne szkice / J.S. Bystroń. – Warszawa, 1933. – 36 s.
40. Bystroń J.S. Zagadnienie sieci szkolnej „Oświata i Wychowanie” / J.S. Bystroń. – 1932. – 10. – 936 s.
41. Bystroń J.S. Szkoła i społeczeństwo, Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Pedagogicznego / J.S. Bystroń. – Lwów, 1930. – 240 s.
42. Jaxa-Bykowski L. Zasady pedagogiki doświadczalnej ze szczególnem uwzględnieniem szkoły polskiej : powszechnie wykłady uniwersyteckie wygłoszone we Lwowie w roku 1917 / L. Jaxa-Bykowski. Lwów: Książnica Polska T-wa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1920. – 222 s.
43. Kot. S. Dzieje wychowania. Podręcznik dla seminariów. – Warszawa – Kraków, 1926. – 334 s.
44. Sztompka P. Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych : zaufanie, lojalność, solidarność / P. Sztompka // „Studia Socjologiczne”. – 1997. – nr 4. – S. 5-19.